

בשם בכיה של רחל אמנו

מיכאל פייגה

אריה נאור, **ארץ ישראל השלמה: אמונה ומדיניות**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/זמורה-ביתן, חיפה ולוד 2001, 412 עמודים

הפובליציסט דורון רוזנבלום לגלג על אחד הביטויים של רעיון שלמות הארץ במלוא מסקניותו:

גאולה קמה, וסיפרה בדמעות איך נודע לה לראשונה על בגידתו של שמיר: שמיר אמר שהוא 'לא יחזיר מילימטר מאדמת ארץ-ישראל, והשטחים אינם נושא למיקוח'. הגילוי הזה נפל כהלם על ראשי הנוכחים: ראשית – מה פירוש 'לא להחזיר'? איך אפשר 'לא להחזיר' דבר שהוא ממילא שלנו? ושנית – מה פירוש 'לא להחזיר מילימטר'? וחצי מילימטר אפשר כן להחזיר?¹

ספרו הממצה של אריה נאור אינו נמנע מלהציג את הסתירות הפנימיות והמופרכות של רעיון ארץ-ישראל השלמה, ועם זאת הוא מציג גם את הנשגב שבו. בראש ובראשונה הוא מזהיר על חשיבותו: 'מאז תוכנית באזל של הרצל ותוכנית בילטמור של בן-גוריון, שראו את העיקר בהקמת מדינה ליהודים, לא היתה עוד אידיאולוגיה שכה השפיעה על ההווה הלאומית היהודית כאידיאולוגיה של ארץ ישראל השלמה, שהפכה את המדינה טפלה לארץ' (עמ' 10). בין שנאור צודק בין שלא, ספרו הוא תרומה גדולה וייחודית לתיעוד ולהבנתו של הימין הישראלי, ומכאן של הוויית חייה של המדינה והחברה. בפרספקטיבה של אלימות ההווה, חשיבותו של הספר רבה שבעתיים.

את מאמר הביקורת הזה אחלק לשלושה ראשית, אדון בקצרה בספר ובמחברו, שכן אריה נאור מספר סיפור אשר לו עצמו יש חלק בו; שנית, אציג בקצרה את פרקי הספר; ובסוף אעלה כמה שאלות העוסקות בחזון ארץ-ישראל השלמה, אשר ספרו של נאור אינו מטפל בהן.

את ספרו של נאור אפשר לבחון על-פי שני הקשרים, ביוגרפי ואקדמי-אינטלקטואלי. נאור צמח במשפחה הלוחמת של תנועת החרות, ואת מושא מחקרו הוא מכיר באופן אינטימי. בשנים 1977-1982 היה מזכיר הממשלה בממשלת בגין, ועל נסיונו הפוליטי הוא כתב בספר

1. דורון רוזנבלום, תוגת הישראליות, תל-אביב 1996, עמ' 63.

מוקדם.² גם בספר זה אחד ממקורותיו הוא דברים שסיפר לו אישית מנחם בגין. נאור התרחק מן הממשלה ומן המחנה הלאומי, בעיקר במחאה על פעולותיו של שר הביטחון אריק שרון בעת מלחמת לבנון. הקריירה האקדמית היא לו קריירה שנייה, ובספר זה הוא מתעמת עם אבני היסוד ההגותיות של הקריירה הראשונה שלו. שאלה הכרחית היא איזו השפעה יש לקריירה הראשונה על השנייה, כלומר לחוויות הפוליטיות על הכתיבה האקדמית. השאלה מעניינת כי היא קשורה לנושא המחקר עצמו: איזה סוג מעברים מתקיימים בין האידיאולוגיות הישראליות השונות?

ההקשר השני לבחינת הספר הוא תחמומו האקדמי של המחבר – מדע המדינה. הספר עוסק ברעיון ארץ-ישראל השלמה לגווניו השונים, תוך כדי בדיקה משווה בין אידיאולוגיות פוליטיות שונות ובחינה של מקורות רעיוניים אירופיים. בהיותו איש מדע המדינה, אבן היסוד בנייתו של נאור היא משמעותה של האידיאולוגיה לארגון המדינה. נאור סבור שטמונה סכנה באידיאולוגיה שהוא חוקר, והסכנה היא ביטולה של המדינה למען אידאה נעלה ממנה, שלמות הארץ. לתפיסתו של נאור, משמעותה של הציונות היא הקמתה של מדינה יהודית ריבונית; התפיסה של ארץ-ישראל השלמה, עם כל יומרתה להיות 'הציונות הנכונה', סותרת במהותה 'ציונות מדינית' זו, שנאור דוגל בה, שכן תפיסה זו מציבה עקרון-על שהמדינה ומוסדותיה כפופים לו.

נקודה מעניינת היא חיבורם של שני ההקשרים, לפי המחבר – ההקשר הפוליטי וההקשר האקדמי. נאור הוא ממשיכו, אולי המובהק ביותר, של זרם מכובד ומוערך בתנועת החרות של פעם, שהדגיש את הערכים הממלכתיים והאזרחיים. יחד עם התפיסה של 'שתי גדות לירדן' הדגישו זאב ו'בוטינסקי ומנחם בגין ערכים ליברליים, ובשם העלו דרישות לגבי זכויות האזרח. אין זה פלא שבין משפטנים וחוקרי מדע המדינה נמצא לרוויזיוניסטים מקום נכבד. ברבות השנים, בין השאר בהשפעת עלייתה של אידיאולוגיית ארץ-ישראל השלמה בעקבות מלחמת ששת הימים, הלכו ערכים אלה ונשחקו. אריה נאור נדחק אל מחוץ למחנה בין השאר כתוצאה מן התהליך שבו ערכי הממשל התקין וקדושת זכויות הפרט הלכו ואיבדו ממרכזיותם בקרב מחנה הימין, ולעתים אף נתפסו כמאיימים על ערכי קדושת המולדת.

הנה המחשה, אחת מני רבות, לשינוי שעבר הימין הישראלי. נאור מתחיל את ספרו בפסק ההלכה של הרבנים שפירא, ישראלי ונריה, האוסר על חיילי צה"ל להשתתף בפינוי יישובים, ובכך, לדברי מנהיג המפד"ל באותם ימים יצחק לוי, קובע שהחלטה של פינוי היא 'פקודה בלתי-חוקית בעליל' (עמ' 13). למרבה האירוניה, את המושג 'פקודה בלתי-חוקית בעליל' טבע השופט בנימין הלוי, איש ימין מובהק, בפסק דינו בעקבות הטבח בכפר קאסם. הטרנספורמציה בשימוש במושג-מפתח זה – מאבני היסוד בקביעת זכות האדם והאזרח לקביעת הלכה רבנית בזכות שלמות הארץ, המציבה עצמה מעל המדינה ומעל מערכת המשפט שלה – היא התהליך שנאור מבכה.

2. אריה נאור, בגין בשלטון: עדות אישית, תל-אביב 1993.

נקודת המוצא של נאור מטעינה את ספרו באנרגיות ובעוצמה מרובות. אך ללא קשר לכך, נאור מעלה טענות חשובות על מושא מחקרו. הוא מציין כי אין איש יודע מה היא הארץ השלמה, ולא ניתן לאתר את המושג בכתבים יהודיים הקודמים למאה ה-20. כלומר, מדובר באידאולוגיה חדשה, והוגיה ומנסחיה מחפשים עוגנים בכתבי הקודש, בהיסטוריה היהודית ובדוגמאות משוות מאומות העולם, שימחישו עד כמה היא חייבת להיות ברורה מאליה לכל יהודי. בקרב חסידי הגישה, חילונים ודתיים, אלה שמקורם בימין או בשמאל הציוני, היו שניסו להגדיר את גבולותיה של שלמות זו, אך אלה נשארו תמיד מעורפלים. לאחר מלחמת ששת הימים בארץ ישראל בארץ-ישראל השלמה לציין את ההתנגדות לנסיגה מהשטחים שנכבשו/שוחררו במלחמה זו, וגם סירוב לפינוי יישובים יהודיים. גם אם לא ברורה השלמות, ברור לכל מי שדוגל באידאולוגיה מעין זו כי השטחים הללו הם חלק משלמות זו ואין לפנותם, והסיבות יכולות להיות דתיות, היסטוריות או בטחוניות.

נאור מפריד בין כמה הגיונות העומדים מאחורי הטענות למען שלמות הארץ, או ליתר דיוק נגד פשרה טריטוריאלית. אלה הם קדושת הארץ, משמעותה ההיסטורית וצורכי הביטחון הפרגמטיים של המדינה. אשכולות ההנמקות הללו משחקים ביניהם משחק מורכב בהתאם לקבוצה הנושאת את הרעיון או לפי ההקשר של העלאת הרעיון. נקודה מרכזית העוברת כחוט השני לאורך הספר היא המגבלה הברורה מאליה לשלמות הארץ: קיומם של אחרים. מאלף לראות את מגוון הפתרונות והעקיפות שמבצעים הוגי שלמות הארץ כדי להתמודד עם הסוגיה המאיימת להפיל על ראשיהם את המגדל שבנו: לגרש, לתבוע נאמנות, להעניק תושבות, לעודד עלייה, לגייס ועוד. הפחד מפני הערבים ושליטת הלגיטימיות של קיומם הקולקטיבי בארץ-ישראל הם רכיבים עקרוניים וחשובים, אולי הרכיבים המכוננים בתפיסה של ארץ-ישראל השלמה.

פרקי הספר נחלקים בצורה ברורה סביב תאריך מפתח: מלחמת ששת הימים. לפני המלחמה, חזון שלמות הארץ היה מופשט, ובמידה רבה מופרך ותאורטי. לאחר המלחמה, ובעיקר לנוכח האופוריה שליוותה את תוצאותיה, זכה חזון השלמות בחיים חדשים ובתנופה רבה. משום כך חלוקה זו היא הגיונית ומשכנעת, אך יש לציין כי בכך נאור עוקב, אולי אפילו משכפל, את האידאולוגיה שהוא חוקר, הגורסת שהרגע ההיסטורי הקריטי בקורות העם היהודי בארצו אינו הקמת המדינה והריבונות, כי אם השגת היכולת להגיע למימוש מטרותיה המקסימליות של הציונות.

פרק מרתק במיוחד משווה באופן שיטתי בין שלושה מסמכי יסוד אידאולוגיים שהופצו אחרי מלחמת ששת הימים: המנשר 'למען ארץ-ישראל השלמה' של התנועה לארץ-ישראל השלמה, זו שרוב מייסדיה באו מתנועת העבודה; הכרוז 'לא תגורו' של הרב צבי יהודה הכהן קוק, מורם של ראשוני גוש אמונים; ו'הצהרת הזכויות של העם היהודי על מולדתו, לחרות לביטחון ולשלום' של מנחם בגין. נאור בוחן את הדמיון וההבדלים ביניהם ומראה כיצד האידאולוגיה שהוא חוקר, כמו הציונות עצמה, היא שם משפחה הכולל רכיבים שונים והגיונות סותרים.

הספר מסתיים במהלומה הקשה שספגה אידאולוגיית הארץ השלמה בהסכמי אוסלו ובהקמת

הרשות הפלסטינית בשטחים המוגדרים כחלק מהשלמות הנשאפת. נאור מאבחן נכונה את המעבר מערכים מיסטיים של שלמות הארץ לערכים רציונליים של ביטחון, וניתן להוסיף: הנטייה להדגיש את שאלת האמון בערכים. הוא מסיים את ספרו לפני פרוץ אינתיפאדת אל-אקצה, אך אין להניח שזו היתה משנה את ניתוחו. להפך: התגובה של חסידי ארץ-ישראל השלמה לאירועים האלימים מחזקת את טיעונו של נאור. הצידוק לכיבוש מחדש של הגדה, לקריאה לגירוש ולטרנספר ולהמשך ההתנחלות יוצא מתוך שיח בטחוני; קשה לשמוע בקרב דוברי הימין טיעונים אידאולוגיים בזכות ההתיישבות בכל רחבי ארץ-ישראל. כשלונה של אידאולוגיית ארץ-ישראל השלמה להיות לאידאולוגיה הגמונית בישראל בא לידי ביטוי בכך ששטחי יהודה ושומרון מוכרים כיום בציבור הישראלי בכינויים לועזיים מנהלתיים (A, B ו-C) ולא בשמות עבריים תנ"כיים.

נאור מבקר את האידאולוגיה של ארץ-ישראל השלמה בשם ערכי הממלכתיות, המנהל התקין והסדר הציבורי. אין זה פלא שסופו של הספר עוסק בקשר שבין האידאולוגיה הנחקרת ובין הפשע הגדול נגד המדינה הישראלית, רצח רבין. רצח זה הוא תוצר הגיוני, לתפיסתו של נאור, של אידאולוגיה הרואה בשלמות מקורית ערך מוחלט, קודם במעמדו לממלכתיות ולדמוקרטיה.

נאור מציג טיעון משכנע לחשיבות ההיסטורית העצומה של נושא מחקרו. גם אם נניח (ונאור אינו מתיר לעצמו להניח לרגע) כי האידאולוגיה הוכחה ולא תקום עוד, אנו חיים עם תוצאותיה. זוהי אידאולוגיה שהקימה מפעל התיישבותי רחב היקף בשטחים הנתונים במחלוקת, מפעל שיש לו קיום אוטונומי גם לאחר שהאידאולוגיה שהקימה אותו ירדה מהבמה. יתר-על-כן, מספרו של נאור משתמע כי האידאולוגיה של שלמות הארץ השפיעה במידה מפליגה על הלגיטימיות של המדינה ומוסדותיה, והמכה שספגה ממנה הממלכתיות הישראלית תשפיע בוודאי על יכולת ההכרעה של המערכת הפוליטית בשנים הבאות.

יתרונו של הספר הוא באפיון מפורט ומדויק של האידאולוגיות השונות של ארץ-ישראל השלמה. נאור מנתח לעומק, תוך כדי קריאה ביקורתית רחבה, את ההגיונות של האישים ושל הקבוצות שדגלו באידאולוגיה זו. במסגרת שהמחבר תחם לעצמו, היינו, ההיסטוריה של הרעיונות, הספר ממלא את משימתו נאמנה. אפשר להתווכח על החשיבות היחסית של רעיון זה או אחר ועל הפרשנות שנאור מציע לטקסטים מסוימים. זה תואם את מטרתו של הספר – להציג לפני הקורא את האידאולוגיה שלדעת המחבר היא החשובה והמשפיעה בישראל בעשרות השנים האחרונות. הספר מטריד ומעורר מחשבה, וראוי לנהל ויכוח על מסקנותיו. נקודת המוצא של הספר, גם הביוגרפית וגם האינטלקטואלית, היא לגיטימית לחלוטין. עם זאת, היא מעוררת שאלות שנאור הוציא מתחומי ספרו, שכן אין הן במובהק בתחום ההיסטוריה של הרעיונות. הספר אינו מרחיב על ההקשר הסוציולוגי, הכלכלי או הפוליטי שהצמיח את האידאולוגיות שהוא מתאר. תפיסת ארץ-ישראל השלמה שירתה אינטרסים שונים ומשונים, ולכדה בקסמה קבוצות מסוימות ולא אחרות. הנה, מראה לנו נאור, ברגע ההיסטורי הדרמטי שלאחר מלחמת ששת הימים דגלו בה רבים, בהם רבים מן ההתיישבות העובדת ומן העילית האינטלקטואלית הישראלית. בשלב כלשהו קיבלה התנועה לארץ-

ישראל השלמה צביון סוציו־פוליטי ברור, ורוב האשכנזים החילונים (אלה שברוך קימרלינג מכנה 'אחוסלים'³) פנו לשמאל.

תהליך ההתחברות בין אידאולוגיית שלמות הארץ ובין המחאה כלפי הממסד והקבוצות השולטות בחברה אינו זוכה לניחותה. התקבלות החזון של ארץ־ישראל השלמה בקרב קבוצות מסוימות בחברה נעשתה באמצעות חבירה בין אינטרסים כלכליים וזהותיים ובין רעיון המחפש נושאים שיקבלו על עצמם את חיוביו. דוגמה טובה לכך היא הפגישה שבין צעירי הציונות הדתית ובין הרב צבי יהודה הכהן קוק בישיבת מרכז הרב. תפיסתו המקסימליסטית של הרב קוק שימשה את הציונים הדתיים לצורך תביעה של תפקידי הנהגה ולמען יציאה מהשוליות הסמלית שכפתה עליהם הציונות החילונית. לכך אפשר להוסיף גם את המשמעות הכלכלית המפליגה של השקעות המדינה ביישום אידאולוגיית השלמות של הארץ.

נאור טוען כי אידאולוגיית ארץ־ישראל השלמה אולי הוכתה, אך היא מחכה בשוליים לקראת התפרצות נוספת. ספר המתמקד בניתוח הגיונה של אידאולוגיה זו רשאי, אולי אף מחויב, למידה זהירה של התנבאות ולאיתור מקום המסתור של האידאולוגיה בימיה הקשים. כפי שנאור יודע היטב, לא כל תפיסה ימנית, בטחוניסטית או נצית זכאית להיחשב אידאולוגיה בדבר 'ארץ־ישראל השלמה'. פענוח המנגנון הקושר רעיון לקבוצה היה מסייע לנו להבין אם עוד יש עתיד לתפיסת ארץ־ישראל השלמה או שמדובר בפרק מסעיר וחשוב בהיסטוריה של מדינת ישראל, אך מוגבל לזמנו.

נאור גם אינו מעמיק לנבכי הפסיכולוגיה הקולקטיבית שהפכה את הרעיון של השלמות למושך כל־כך. הציונות תבעה טרנספורמציה כפולה: של האדם ושל הארץ. האדם היהודי חייב להיחלץ מהגלותיות וליהפך ליהודי חדש, ואילו הארץ מחויבת 'להתגייס מחדש' וליהפך למולדת העברית. הציונות היא מפעל מתגלגל, וסופה מעולם לא הוגדר. מתי יהיה ניתן לומר כי הציונות סיימה את תפקידה ועליה להניח לנפשם את היהודים שנותרו גלותיים, אם כתכונת אופי ואם בגלות ממש, ולחדול ממלאכת עברות הארץ? מה יקרה ברגע שייתם מסע הנצחונות הציוני, ובמקום לכבוש שטחים נוספים, להפריח שממות חדשות, יבוא רגע ההצטמצמות וההשתלטות המחודשת של השממה? מה יתרחש כאשר המנוע הציוני יחדל לפעול ויהיה צורך למצוא היגיון קיומי לאומי שונה?

רעיון ארץ־ישראל השלמה בא להתמודד עם האימה הקיומית מפני ה'נורמליות', משמע החיים הסתמיים של עם בארצו. התפיסה של ארץ־ישראל השלמה מבטיחה שרגע זה לא יגיע בעתיד הנראה לעין, שכן התהליך הציוני – הקשור לעם, לתורה ולארץ יותר מאשר למדינה – מצוי עדיין באמצעותו. כתוצאה מתפיסה זו מצאו עצמם נושאי הרעיון מיטלטלים ממשבר אחד למשנהו, כדברי רוזנבלום, מתווכחים על מילימטר וחצי מילימטר, למול לחצה המתמיד של הנסיגה וה'נורמליות'.

במילים אחרות: נאור בחר, ככותרת המשנה של הספר, לבחון את האמונה ואת המדיניות

3. ברוך קימרלינג, קץ שלטון האחוסלים, ירושלים 2001. 'אחוסלים', לפי קימרלינג, זה ראשי תיבות של אשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטים ולאומיים.

של נושא מחקרו. אין הוא בוחן את הצורך הפסיכולוגי העמוק, זה הנובע במידה רבה מן ההיגיון הציוני עצמו, לשאוף אל השלמות המלאה. גם אין הוא בוחן את מנגנוני ההתחברות של האידאולוגיה לקבוצות מסוימות ולא לאחרות. נאור מספק תמונה רחבה ו'שלמה' של אידאולוגיה שחוקרים ישראלים עדיין לא זיכו אותה בטיפול רציני, כראוי לה, והוא מסביר מדוע היא חשובה כל-כך.